

MAJTÉNYI GYÖRGY–DINI METRO-ROLAND

EMLÉKEZÉS A KOLLÉGIUMRA NÉPI KOLLÉGISTÁK – SZAKÉRETTSÉGISEK

A MOBILITÁS „SZUBJEKTÍV” OLVASATAI

Magyarországon a negyvenes évek vége és a hatvanas évek eleje között az aktív keresők körében mintegy kétszeresére nőtt a szellemi foglalkozásúak aránya.¹ Az 1945 után értelmiségi pályára lépők száma rövid idő alatt kiegyenlítette az „értelmiségi réteg” háború alatti veszteségét.² 1945 után gyorsan emelkedett a munkás-paraszti származású hallgatók létszáma az egyetemeken; „megfiatalodtak” az értelmiségi szakmák, és megnövekedett a nők aránya is a szellemi pályákon. Később, az ötvenes évek első felében tovább bővült a végzettség, illetve a foglalkozás alapján értelmiséginek nevezhetőek köre.³ A mobilitásra vonatkozó „makroadatok” értékelésekor szinte teljes az egyetértés abban a tekintetben, hogy a háború után „a mobilitási trendek és a politikai, társadalmi változások között még felfedezhető az összhang”, a fordulat éveit követően viszont e folyamatok elszakadtak egymástól.⁴ Ennek megfelelően eltérő módon értékeli a szakirodalom a háború, illetőleg a fordulat éveit után értelmiségi pályára lépők társadalmi, politikai szocializációját. Örkény Antal értelmezésében a mobilitásra vonatkozó adatok az ötvenes években egy felülről irányított folyamat véghezvitelét jelzik, és így nem egyértelműen pozitív jelentéstartalmúak.⁵

Amikor a szociológiai-történeti irodalom az ötvenes években szellemi pályára lépők életében bekövetkező változást *irányított mobilitásként*, *mobilizációként* jellemzi, akkor a korabeli társadalompolitika hatásai közül a hagyományos közösségekből kiszakadók beilleszkedési

1 Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982, Gondolat, 39. o.

2 Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In *Magyarország társadalomtörténete III. (1945–1989). Válogatott tanulmányok. 1–2. kötet*. Szerk. Fokasz Nikosz, Örkény Antal. Budapest, 1999, Új Mandátum, 2. kötet, 177–192. o. (Első megjelenés: *Valóság*, 1989. 4. sz. 20–33. o.)

3 Andorka Rudolf megállapítása szerint a hatvanas évek elején „a vezető és értelmiségi rétegbe tartozó férfiaknak csupán mintegy egyhatoda származott ugyanebből a társadalmi rétegből, körülbelül ugyanennyi az egyszerű szellemi rétegből; viszont kétharmada a különböző fizikai foglalkozású kategóriákból került ki.” Andorka: i. m. 74. o.

4 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 108–109. o. A „szocialista” rendszer társadalmi folyamatainak megítélésével kapcsolatos különböző álláspontok ismertetését lásd Valuch: i. m. 98–118. o.

5 Örkény elválaszthatónak tartotta egymástól a mobilitás „leitró jellegű vizsgálatát” és „normatív értékelését”. Lásd Örkény: i. m. 191. o.

nehézségeit, a szakszerűség hiányát hangsúlyozza⁶, és kevesebb figyelmet szentel a társadalmi előrelépés révén megszülető új életforma előnyeinek, annak, hogy az individuumok saját pályájukat hogyan értékelték, illetve értékelik.⁷ A kvalitatív mobilitáskutatás lehetősége mellett érvelő történészek ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a „nagy” társadalmi folyamatok nem az egyének háta mögött, hanem az ő aktív részvételükkel történtek. A következőkben két forráscsoporton keresztül vizsgáljuk meg, hogy a „szocialista” rendszer megítélése mennyiben befolyásolja a társadalmi mobilitás értelmezését. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ, 1946–1949) és a szakérettségi (1948–1955) története kapcsán kérdezzük rá arra, hogyan ábrázolja a történeti irodalom a demokratikus időszakban, illetőleg a fordulat éveit értelmiségi pályára lépők mobilitási tapasztalatát, valamint hogy milyen különbségek figyelhetők meg abban, ahogyan a népi és a szakérettségi kollégisták ma a kollégiumi évekre emlékeznek.

A NÉPI KOLLÉGIUMTÓL A SZAKÉRETTSÉGIIG

Elsőként azt a történetet vázoljuk, amit mi „kiolvastunk” a kollégiumok történetének forrásaiból, és ami alapján kérdéseinket is megfogalmaztuk.

A népi kollégiumokat azzal a céllal alapították, hogy megkönnyítsék, illetőleg lehetővé tegyék a középiskolát végzett „népi származású” diákok továbbtanulását.⁸ Először a Parasztfőiskolások Közossége (1939), majd a rövidesen megalakított Bolyai (későbbi nevén Györfly István) Kollégium segítette a szegény sorsú diákok továbbtanulását. 1945-ben alakult meg a Petőfi Sándor Kollégium. 1946–1947 már az országos kollégiumszervezés időszaka, ezeket az éveket tekinti a történeti irodalom a NÉKOSZ „klasszikus” korszakának. Az 1948 szeptemberétől, a népi kollégiumokról szóló párthatározattól 1949 júliusáig, a népi kollégiumok feloszlásáig terjedő időszakot már a mozgalom történetének utolsó, „átmeneti” szakaszaként értékelik.⁹ Ekkor bizonyos fokú centralizáció figyelhető meg a szövetség irányításában, valamint az egyes kollégiumok szervezetében is. 1948-ban a NÉKOSZ keretein belül alapították meg az egyéves szakérettségi tanfolyamokat, a népi kollégiumok politikai indíttatású megszüntetése után ezek változatlan formában működtek tovább. A szakérettséggel kapcsolatos első híradások ugyan arról tudósítottak, hogy az új tanfolyamokra a paraszti sorból származó

6 Az irányított mobilitást eszerint „a szigorú központi irányítás, a keretszámok központi tervezése, a társadalmi mozgások feletti szigorú kontroll, a teljes voluntarizmus jellemzi. A társadalmi mobilitás legfontosabb normatív tartalmává a növekedés elve válik.” Uo. 181. o. Álláspontunk szerint az irányított mobilitás fogalma, ha azt a mindenkori politikai hatalom jellegétől, társadalmpolitikai céljaitól függetlenül értelmezzük, egyszerűen azt jelenti, hogy az államhatalom intézkedései a társadalom meghatározott csoportjaihoz tartozó emberek érvényesülését, társadalmi emelkedését segítették elő.

7 Örkény Antal a társadalmi mobilitásvizsgálatokról írott vitacikkében azt vetette fel, hogy „épp a megközelítés tárgya, a gyorsan változó politikai és gazdasági körülmények között helyét kereső és változtató egyén került légtüres térbe.” Örkény Antal: Félúton. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről. *Replika*, 1991. 1. sz. 17. o.

8 *A népi kollégisták útja 1939–1971.* Írta és szerk. Tánccos Gábor. A szerk. munkatársa: Sipos Katalin. Budapest, 1977. Központi Statisztikai Hivatal (A továbbiakban *A népi kollégisták útja 1939–1971.*), 9–11. o.

9 1948 szeptemberében az MDP PB leváltotta a NÉKOSZ-vezetést, 1949 júliusában pedig kimondták a szövetség feloszlását. Uo. 11. o.

diákok helyett munkásfiatalokat vesznek fel, valójában a népi és a szakérettségis kollégisták társadalmi háttere közel azonos volt.¹⁰

Annak ellenére, hogy a szakérettségi intézményét 1948-ban vezették be, e tanfolyamok – álláspontunk szerint – több tekintetben is a NÉKOSZ folytatásának tekinthetők. A hagyományos népi kollégiumokból a gyorsított képzési formát jelentő tanfolyamokra jelentkező diákok fő motivációja – a visszaemlékezéseik tanúsága szerint – az volt, hogy így rövidebb idő alatt juthattak el az értelmiségi munkakört jelentő diplomáig. Egykori döntésüket a legtöbben ma is ennek tükrében értékelik. A két „mozgalom” történetéhez azonban különböző jelentéstartalmak tapadtak a köztudatban és a történeti irodalomban egyaránt. A kérdéskör szakirodalmá a szakérettségis tanfolyamok alapítását a káderképzés rendszere megteremtésének mozzanataként értelmezi, míg a népi kollégiumokra többen mint a demokratikus időszak mobilitási trendjeit reprezentáló, a társadalom demokratizálódását szolgáló mozgalomra tekintenek.¹¹ Annak okait, hogy a népi kollégiumok és a szakérettségis tanfolyamok értelmezése miért szöges ellentéte egymásnak, a két kollégiumi rendszer utótörténetét s a kérdéskör szociológiai, történeti irodalmát alapul véve vizsgáljuk meg a következőkben.

A KÉT MOZGALOM UTÓÉLETE

A NÉPI KOLLÉGIUM

Mára feledésbe merült, de a korban köztudott volt, hogy a NÉKOSZ vezetői személyes jó kapcsolatot ápoltak Rajk Lászlóval. Tőkés Ottóval, Rajk titkárával pedig – aki maga is Györfly-kollégista volt – egyenesen napi kapcsolatban voltak. A kommunista párt kritikáját a népi kollégiumokról így többen a belügyminiszter elleni támadás első mozzanataként, a NÉKOSZ feloszlását pedig a Rajk László elleni koncepciók per melléklözöngjeként értelmezték.¹²

A népi kollégiumok megszüntetését a hosszú évekig tartó, kényszerű hallgatás időszaka követte. 1954-től kezdődően történtek az első kísérletek a NÉKOSZ eszméjének felelevenítésére. A kortársak tudatában ezek a híradások a politikai fordulattal, Nagy Imre kormányprogramjával kapcsolódhattak össze.¹³ 1956 szeptemberében jelent meg az újságokban a PB határozata a NÉKOSZ rehabilitálásáról. A közéleti fórumokon és a sajtó hasábjain ezután kerülhetett terfőkre a népi származású fiatalok továbbtanulását segítő kollégiumi rendszer alapításának gondolata.¹⁴ Egyre többen lehetett hallani a volt kollégisták közéleti szerepvállalásáról, „poli-

10 Az apa foglalkozása szerint a szakérettségizett hallgatók egyharmad része munkásszármazású, és 50 százaléknál valamivel kisebb köztük a parasztszármazásúak aránya. A szakérettségizettek társadalmi összetételére vonatkozóan bővebben lásd Majtényi György: *Mobilitás és életstílus. Szakérettségisek életútja*. In *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zoombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Budapest, 2000, Osiris, 429–449. o.; uő: *Életmódváltozás a szakérettségisek életében*. In *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szerk. Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 2000, 393–402. o.

11 Lásd például Kovács M. Mária–Örkény Antal: *Szakérettségisek. Mozgó Világ*, 1981. 5. sz. 102–109. o.

12 Benkő Zoltán: *Történelmi hereszutak*. Miskolc, 1993, Felső-Magyarország, 77., 81–82. o.

13 Uo. 82. o.

14 A DISZ Központi Vezetőségének határozatáról. *Szabad Nép*, 1956. június 10. 5. o.; lásd még a *Szabad Nép* 1956. június–szeptemberi és a *Szabad Ifjúság* augusztus–októberi számait.

tikai csoportosulásáról” is.¹⁵ 1956. október 13-án a Kossuth Klubban Nagy Imre jelenlétében tartották meg a volt Győrffy-kollégisták baráti találkozóját. Október 23-án jelent meg az a hír a sajtóban, hogy Rajk Lászlóné férje rehabilitálása után jóvátételt kap, és ezt az összeget egy új kollégiumi mozgalom támogatására ajánlja fel.¹⁶ Több volt kollégista is kiemelkedő szerepet vitt a Petőfi Kör megalakításában s később annak vitáiban is.¹⁷ Ezt a momentumot ma többben hangsúlyozzák a népi kollégiumok történetével kapcsolatban. Természetesen ezzel szemben hozhatók példák arra is, hogy egyes népi kollégisták kollaboráltak a rezsimmel, s fontos pozíciókat töltöttek be a Rákosi-, majd később a Kádár-rendszerben.¹⁸

A NÉKOSZ-ra és a kollégiumokra emlékezni azonban kétségkívül mást jelentett 1956 előtt, és mást a forradalom leverése után. A forradalmat követő megtorlások informális keretek közé szorították a népi kollégiumokról szóló diskurzust. Közéleti fórumokon a hallgatás hosszú évei után, 1968-ban lehetett ismét beszélni a mozgalomról. Ekkor forgatták a *Fényes szelek* című filmet.¹⁹ (Ez az évszám szimbolikus értelmezésre ad ma lehetőséget: a mozgalomról szóló nyilvános vita mintha a népi demokratikus rendszer eróziójának jele lett volna.) A filmet nagy érdeklődés kísérte; a sajtóban szinte naponta jelentek meg hírek és cikkek vele kapcsolatban. A NÉKOSZ-kérdés ezután a sajtópublicitást kapó közéleti fórumok gyakori témája lett.

1969. március 8-án avatták fel Rajk László emléktábláját, és az eseményt hivatalos megemlékezés követte a Vígyszínházban. A volt népi kollégisták a Kassai sörözőben ültek össze informális megbeszélésre, és a Vígyszínházból valaki áthívta közéjük Aczél Györgyöt. A volt kollégisták ekkor már jókedvűen poharazgattak, és emelkedett hangulatban énekelték a régi nótákat. Kardos László, a NÉKOSZ egykori vezetője tréfásan közölte a pártkorifeussal, hogy a kollégisták ezennel „falhoz állítják” őt. Két kérdést intézett hozzá: egyfelől, hogy a NÉKOSZ-t az ország haladó hagyományai közé sorolja-e; másfelől, hogy elérkezettnek látja-e az időt arra, hogy megkezdődjék a népi kollégiumi mozgalom történetének feldolgozása. Első, igenlő válasza után az alkohol hatását már a fejében érző Aczél György a második kérdésnél „gondolkodási időt” kért. A volt kollégisták elbeszélése szerint ekkor kezdődött a mozgalom „legújabb kori története”. Ez a körükben igen népszerű történet olyan értelmezést sugall, hogy a kollégisták maguk kényszerítették ki az őket sújtó párthatározatok revízióját.

Tény mindenesetre, hogy hamarosan zöld utat kapott a NÉKOSZ történetét feldolgozó kiadványsorozat.²⁰ A mozgalom történetét bemutató dokumentumok összegyűjtésére, az első

15 Két és fél hónapos szünet után szeptember 19-én folytatódhattak a Petőfi Kör vitái. Az első őszi vitát *A népi kollégiumok nevelési tapasztalatai* címmel tartották meg, az előadó-vitavezető Pataki Ferenc volt. Lásd *1956 kézikönyve. II. kötet. Kronológia*. Főszerk. Hegedűs B. András, munkatársai: Beck Tibor, Germuska Pál. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 60. o.

16 *Szabad Nép*, 1956. október 23.

17 A Petőfi Kör történetéhez lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I–VII. kötet*. Szerk., a dokumentumokat összeállította és jegyzeteket írta Hegedűs B. András. (Az I–IV. és VI. kötetnél Rainer M. János, a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével.) Budapest, 1989–1994, 1956-os Intézet.

18 Papp István tanulmányában elválásztathatónak tartja egymástól a NÉKOSZ legendáját és valóságát. Egyedi példákra és a volt kollégisták párttagságának magas arányára hivatkozva arról ír, hogy „a népi kollégisták többségükben besimultak a rendszer nyújtotta keretekbe”. Papp István: *A Nékosz legendája és valósága*. In *Műszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 338. o.

19 Hernádi Cyula–Jancsó Miklós: *Fényes szelek. Forgatókönyv*. Budapest, 1968, Mafilm.

20 „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” Kardos Lászlóval beszélget Tasi József. In Pogány Mária: *A NÉKOSZ utóélete*. Budapest, 2000, Püski, 209–213. o.; valamint 2. interjú, 7. interjú.

kötetek összeállítására volt kollégisták – köztük a NÉKOSZ egykori vezetői – vállalkozhattak. Miután 1956-ban majdnem teljesen megsemmisült a Magyar Országos Levéltárban őrzött, a népi kollégiumok történetéről szóló irategyüttes, az ekkor összegyűjtött dokumentumok jelentik ma a mozgalom történetének levéltári forrásait. (A dokumentumokat a szerzőknek „biztos helyre”, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archivumába – mai nevén Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár – kellett beadniuk megőrzésre.) A NÉKOSZ-dokumentumgyűjtemény szerkesztőbizottsága 1970–1971-ben kérdőíveket küldött ki a volt kollégistáknak. (A 12 ezer volt népi kollégistából 5 ezer főnek vették fel ekkor az adatait.²¹ A kérdőívet 905 volt kollégista küldte vissza kitöltve.) Ezeket később egy szociológiai munkacsoport dolgozta fel Tánzos Gábor vezetésével. A pártvezetés számára úgy tűnhetett, hogy a sokáig csak informálisan szervezkedő győrflysták ezáltal a párttól független szervezet kiépítésére törekednek. Az adatfelvételt követően átmenetileg betiltották a szerkesztőbizottság nyilvános rendezvényeit,²² s a Belügyminisztérium is adatgyűjtésbe kezdett a találkozó szervezőiről.²³

Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... címmel 1977-ben látott napvilágot az első, azóta szélesebb körben is ismertté vált dokumentumkötet a népi kollégiumokról.²⁴ Kardos László, a NÉKOSZ egykori vezetője a következő szavakkal vezette be a kötetet: „egy nemzedék önvallomását tartja kezében az olvasó. A fényes szelek nemzedékének konfesszióját.” (Ma úgy tűnik, hogy a kiadványsorozat valóban konfesszióvá, a volt kollégisták közös identitásának alapjává vált.) A könyv ekkor nem kerülhetett bolti forgalomba; az egyes példányokat a szerkesztő külön engedélyével lehetett megvásárolni a kiadótól.²⁵ A kiadvány „híre” informális úton terjedt, többnyire volt népi kollégisták jutottak a könyv birtokába. Fokozatosan bővült a szerkesztővel kapcsolatot tartók, a népi kollégiumokra emlékezők köre. A szerkesztőbizottság lassan baráti társasággá formálódott, gyűléseik egyre inkább a „kollégiumi eszme” fenntartását szolgálták. (A Fényes Szellők Baráti Kör később többször szorgalmazta a mozgalom újraindítását. 1989 novemberében a DEMISZ – a volt kollégisták kezdeményezésére – létrehozta az Új népi kollégiumokért alapítványt.)

A sorozat keretében megjelenő művek óhatatlanul is tükrözték a NÉKOSZ-vezetők és a volt kollégisták – közös beszélgetések során formálódó – felfogását a „közös” múltrol, a népi kollégiumok történetéről. A kiadványsorozat szerkesztősége és a körülöttük formálódó baráti társaság tagjai lehetőséget kaptak arra, hogy a saját emlékeiket felidézve, azokat más volt kollégistákkal megvitatta, a fennmaradt szövegek között válogatva írják meg a kollégiumok „történelmét”. A közös szellemi alkotás – az egykori kollégisták által szerkesztett kiadványsoro-

21 Jellemző, hogy van, aki úgy tudja: ekkor 15 ezer fő adatait vették fel.

22 Benkő: i. m. 129. o.

23 Történeti Hivatal „Z” 302. d. Idézi Papp: i. m. 338. o.

24 *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949.* Szerk. és bevezető: Kardos László. Budapest, 1977, Akadémiai. A kiadó 1978-ban újabb dokumentumgyűjteményt jelentetett meg, amely magában foglalta a korábbi kötetek anyagát: *Fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.* Szerk. és bevezető: Kardos László. Budapest, 1978, Akadémiai. Utánnyomás: 1980. (Az első monografikus feldolgozás még 1974-ben jelent meg: *A valóság pedagógijája.* Szerkesztőbizottság: Gosztonyi János és mások. Budapest, 1974, Tankönyvkiadó.) A cenzúra nyomása miatt azonban a könyvek a mozgalom utótörténetének több részletét is érintetlenül hagyták. Hiába voltak a szerkesztők szinte kivétel nélkül a Petőfi Kör vitáinak résztvevői és szervezői, amikor lehetőséget kaptak arra, hogy összeállítsák a köteteket, a Petőfi Kör valódi szerepéről még nem lehetett beszélni a nyilvánosság előtt.

25 *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai.* Szerk. Svéd László. Budapest, 1994, Politikátörténeti Alapítvány (A továbbiakban *Megforgatott világmegforgatók.*), 565. o.

zat – az ő tapasztalataikból is táplálkozott. A sorra megjelenő kötetekre így a „szerzői emlékezet” megjelölést is alkalmazhatjuk, hiszen a kiadványsorozat szerkesztői nemcsak részesei voltak, de alkotói is lettek a mozgalom történetének.²⁶ A kötetek elsődleges célja a népi kollégiumoknak való emlékéllátás volt, de a szerkesztők a múlt „megtisztításától” a mozgalom újraélesztését is remélték.

A népi kollégisták társadalmi háttérét és későbbi pályáját vizsgáló, fent idézett szociológiai felmérés 1977-ben jelent meg.²⁷ A volt kollégisták a visszaküldött kérdőíveken arról is vallottak, hogy miképp értékelik a népi kollégiumok szerepét. A kérdőíveket olvasva úgy tűnik, hogy a represszió időszaka után – annak hatására is – nosztalgikus hangulat uralta visszaemlékezéseiket.²⁸ A kötet szerzője-szerkesztője a kérdésekre adott válaszokkal kapcsolatban – 1976-ban – megjegyezte: a kollégisták „minden válaszukat mai fejjel írták, a múltat is a mostani időszakban (1970–1971-ben) idézték fel.”²⁹ Majd megállapította: „Talán megkövült az a következtetés, hogy immár feloldódott (vagy oldódóban van) az a görcs, az a gátlás, amely oly sokáig tartotta vissza a népi kollégiumok és a népi kollégiumi mozgalom reális, tehát kritikus értékelésétől mindazokat, akik nem akarták, hogy a dolgok újabb végiggondolásán alapuló kritikai szempontjaik egybecsengjenek azokkal a régi bírálatokkal és megítélésekkel, amelyek végül a NÉKOSZ hamis vádakkal illetéséhez és megszüntetéséhez vezettek.”³⁰ Tánczos Gábor talán egy már akkor is létező kollégista attitűdre igyekezett felhívni az olvasók figyelmét, arra, hogy a volt diákokban a kollégiumokhoz, a mozgalomhoz való érzelmi kötődést felerősíthették a későbbi események.

Nyilvánvaló, hogy a NÉKOSZ-ra való emlékezést mind a mai napig áthatja a mozgalom utóélete. Említést érdemel például az az adalék, hogy a Fényes Szellők Baráti Kör még 1991-ben is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy „az ország lakossága és fiatalsága előtt meg kell tisztítani az egykori népi kollégiumok emlékezetét a rájuk kent vádaktól és rágalmaktól”³¹. A közös munkával megkomponált kánon harmóniájából ennek hatására is fokozatosan vesztet ki a kritika fals hangjai: több részlet is feledésbe merült, egyre kevesebben emlékeztek a MAKE és a DOKOSZ beolvasztására, az új népi értelmiség színrelépésének harcos-ideológus oldalára, pedig ahogy egy kortárs írja: „a györfysták erőszakoskodtak nemegyszer, és úgy politizáltak, hogy ellentmondást nemigen tűrtek.”³² A közvélemény szemében a népi kollégistákat képviselő ismertebb személyiségek is egyre inkább kiléphettek abból a politikai karanténból, melybe mozgalmi múltjuk szorította őket. Ezt jelzi többek között, hogy a NÉKOSZ megalakításának 40. évfordulóját már az MSZMP KB Agitációs és Propagandabizottsága szervezte és irányította.³³

26 Az emlékezés, emlékezet vizsgálatának történetírói divatjával egyidejűleg megszorodtak a kérdéskörrel kapcsolatban használt fogalmak. Lásd például az *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. (Szerk. Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer, Hanover (New Hampshire), 1999, Dartmouth College, University Press of New England) tanulmánygyűjteményt. A szerzők megkülönböztetik a kollektív (*collective*), a társadalmi (*social*), a kulturális (*cultural*), a traumatikus (*traumatic*), a nosztalgikus (*nostalgic*) és az általános (azaz hétköznapi, *ordinary*) emlékezet fogalmát.

27 *A népi kollégisták útja 1939–1971*.

28 Politikatörténeti Intézet Archivuma (PIA) 302. f.

29 *A népi kollégisták útja 1939–1971*. 65. o.

30 Uo. 74. o.

31 *Megforgatott világmegforgatók*. 565. o.

32 Benkő: i. m. 78–80. o.

33 Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 41/459. 6. e.

1994-ben Svéd László szerkesztésében – Göncz Árpád előszavával³⁴ – újabb válogatás jelent meg a népi kollégiumi mozgalomról, amely korábban ismeretlen dokumentumokat adott közre, elsődlegesen a cenzúra nyomása miatt addig „publikálhatatlan forrásokkal” bővítve ki az értelmezés körét.³⁵ A kiadvány megjelentetését magyarázza, hogy a rendszerváltás után már hangsúlyozni lehetett, s a teljesebb értelmezés igényével hangsúlyozni is kellett a „mozgalom ellenzékiességét”. (Korábban nem jelenhetett meg a mozgalom előtörténetét elbeszélő források egy része, s e kötet szerkesztője vállalkozott először a NÉKOSZ utótörténetének ábrázolására. Sajtó alá kerültek ekkor a volt kollégisták forradalom utáni kálváriájáról szóló dokumentumok is.)

A SZAKÉRETTSÉGI

A szakérettségs tanfolyamok rendszerét az eredeti terveknek megfelelően 1955-ben szüntették meg. Ezután sokáig szinte egyáltalán nem lehetett hallani a kollégiumokról. Úgy tűnik, hogy az egykori diákok maguk sem beszéltek róla szívesen, több alkalommal kudarcba fulladt az érettségi találkozókat megszervezése is. 1984-ben a *Köznevelés* próbálta fölleveníteni a szakérettségs tanfolyamok emlékét, de a lap felhívása a volt kollégistákhoz szintén eredménytelen maradt.³⁶ Mindmáig két monografikus feldolgozás jelent meg a szakérettségről: az első egy dokumentum- és visszaemlékezés-gyűjtemény, amelyet 1984-ben adtak ki; a másikban pedig olyan interjúk találhatók, amelyeket a szerzők két időpontban, 1981–1982-ben és 1989-ben készítettek volt szakérettségssekkel.³⁷ Mindkét mű szerkesztői szembesültek azzal a jelenséggel, hogy a volt kollégisták nem szívesen beszéltek múltjukról, és tartottak a kollégiumokkal, valamint a végzettségükkel kapcsolatos előítéletektől.

Az előbbi könyv szerzői a szakérettségs már-már elfeledett intézményének kívántak emléket állítani. 1983 augusztusában a kollégiumok emlékét felelevenítő cikksorozat indult a *Népszavában*. Ezt követően a lap szerkesztősége volt szakérettségs hallgatókat bízott meg azzal a feladattal, hogy – „emlékkönyvszerűen, de a pedagógiai tudományos igényt is kielégítve” – örökítsék meg a kollégiumok történetét. A kötet szerzői a népi kollégisták körében végzett szociológiai felmérés kérdőíveit küldték ki a volt hallgatóknak. A közel húszezer egykori szakérettségs diák közül 263 töltötte ki végül a kérdőívet.³⁸ A kérdőíveken a volt kollégisták a szakérettségsit a lehető legkülönbözőbb módokon értékelték, a kollégium időszakához azonban többnyire kritikusabban viszonyultak, mint a volt népi kollégisták. A levéltárba leadott és a kötetben szereplő memoárokat összevetve úgy tűnik, hogy a szerkesztők a kor (illetőleg a kiadó) igényeinek engedve helyenként átírták, helyenként pedig lerövidítették a visszaemlékezéseket. A szerkesztőbizottság tagjai a könyv megjelentetése kapcsán többször összeültek, szűkebb körben néha még ma is találkoznak.

A másik könyv szociológus szerzői ezzel szinte egy időben kezdtek el dolgozni a témán. Örkény Antal és Kovács M. Mária a szakérettségről írott első tanulmányukban az elmúlt idő-

34 Az 1977-ben megjelent kötetet még Aczél György ajánlása vezette be.

35 Lásd *Megforgatott világmegforgatók*.

36 Csontos Magda: *Szakérettségssek jelentkezzenek! Köznevelés*, 1984. 15. sz. 1., 3. o.

37 Diószegi Csipetits György–Koncz Endre: *Volt egyszer egy szakérettségs*. Budapest, 1987, Népszava; Kovács M. Mária–Örkény Antal: *Káderek*. Budapest, 1991, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ.

38 A kérdőívek és a visszaemlékezések a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban találhatóak: 913. f. 1–13. 6. e.

szak „káderkiemelési” rendszerét vizsgálták. A tanulmány első változata 1981-re készült el, ezt a szöveget ma a kutatási koncepció megfogalmazásaként olvashatjuk. A szerzők a szakérettségit olyan iskolatípusnak tekintették, amely elsősorban az ötvenes évek oktatási rendszerét és mobilitási trendjeit jellemzi.³⁹ A források olvasásakor „az irányítás és az egyéni törekvés közötti arány, a harmónia vagy ellentét kérdésére” kerestek választ. Tágabb értelemben pedig arra, hogy a társadalmi folyamatok mennyire voltak irányíthatók, illetve irányítottak az ötvenes években.⁴⁰ A nyolcvanas években már fel lehetett tenni azt a kérdést, hogy a korábban szinte kizárólag pozitív előjellel emlegetett társadalmi mozgások mennyiben szolgálták a társadalom demokratizálódását, és mennyiben a régi elit és szakembergárda kiszorítását a hatalomból és a közélet berkeiből. Nem véletlen, hogy a tanulmány az ellenzékiiség ódiumát vállaló *Mozgó Világban* jelent meg.

Az 1991-ben megjelent kötet tanúsága szerint a szerzők 1981–1982-ben interjúkat is készítettek ezzel kapcsolatban. Majd a rendszerváltás évében ismét elővették a magnószalagokat, és megkeresték a régi interjúalanyokat. Ahogy írják, ekkor „nemcsak a mára”, de benne „önmagukra is kíváncsiak” voltak.⁴¹ Kétségkívül más jelentéstartalommal bírt 1981-ben, illetőleg 1991-ben írni a szakérettségiről. A rendszerváltás tette ismét aktuálissá a nyolcvanas évek elején elkezdett kutatást. Kérdéseik így elsősorban arra irányultak, hogy azok, akiknek a karrierje az ötvenes években indult, és akiknek „a politikai vezetés hosszú időn keresztül kitüntetett figyelemmel kísérte és irányította” az életpályáját⁴², hogyan élték meg a rendszer bukását.

Ahogy írják, a szakérettségis kollégiumok rendszere a NÉKOSZ-t váltotta fel, amely addigra „az oktatás demokratizálásának látványos szimbólumává”⁴³ vált. A népi kollégiumok megszüntetését, a szakérettségi intézményének létrehozását így az oktatás szovjetizálása egyik lépcsőfokaként értelmezték. A kötet a rendszerváltás előtt (1981-ben), illetőleg a rendszerváltás után készített interjúkból közöl részleteket. (Öt volt szakérettségis hallgató közül hárommal tudtak újabb interjút készíteni 1989-ben.) Az interjúkat olvasva önkéntelenül is megfogalmazódik az a kérdés, hogy ezek a szövegek mennyiben tükrözik vissza a szerzők által először 1981-ben megfogalmazott értelmezést, mely szerint a szakérettségi az ötvenes évek mobilitási folyamatait jelképezi. Az alábbiakban a kötetben szereplő három 1989-ben készített interjúból idézünk:

I. interjú

„– Végül is ma jobban érzi magát, mint régen?”

– Bennem a bizonytalanságok és kétségek mellett van egy félelem. Ez borzasztó rossz érzés. És nem azért, hogy a 42 éves párttagságomért valaki kilyukasztja a bőrömet. Az utódok miatt, a jövőm miatt van bennem félelem. Én félek attól, hogy egy sokkal, de sokkal rosszabb helyzetbe kerülünk. Túl soknak érzem a vész- és jajkiáltást. Ez nincs jó hatással az emberekre. Ma már ki nem fél ebben az országban? Mindenki fél. Mert aki nem fél, az felelőtlen. Az közömbösség. Aki ma kijelenti a televízióban, hogy milyen súlyos helyzetben van az ország, és nem fél, az vagy közömbös, vagy cinikus.”⁴⁴

39 „A szakérettségis rendszer története szinte napról napra követi az 1948-tól terjedő korszak fontos eseményeit, fordulatait.” Kovács–Örkény: *Szakérettségisek*. 102. o.

40 Uo. 108. o.

41 Kovács–Örkény: *Káderek*. 5. o.

42 Uo. 19. o.

43 Uo. 11. o.

44 Uo. 34. o.

2. interjú

„– Mondja, fél valamitől?

– Nem. Nem félek, mert semmi olyat nem tettem.”⁴⁵

3. interjú

„– Azt tapasztaltuk, hogy sok szakérettségis manapság tele van félelemmel...

– Félnék? Mitől? És ki fél?”⁴⁶

Az a jelentéstartalom, amit a szerzők az irányított mobilitás fogalmához – és ezen keresztül a „káderek”, a szakérettségizettek életútjához – társítottak, természetszerűleg meghatározta kérdésfeltevéseiket. Mi a következőkben arra kérdezzük rá, hogy a két mozgalom utóélete miképp hat arra, ahogyan a volt kollégisták ma saját múltjukat, a „közös” múltat felidézik és alakítják. 1999-ben és 2000-ben összesen tizenegy interjút készítettünk ezzel kapcsolatban (volt népi kollégistákat, illetve szakérettségizetteket kérdeztünk kollégiumi élményeikről). A következőkben az emlékezés és az elbeszélés jelentéskonstruáló szerepének tudatában vizsgáljuk a kapcsolatot e forrásszövegek nyelvi valósága és tárgya között. Az egyén mindig más értelmezések kontextusában alakítja ki saját értelmezéseit. Mások emlékei, valamint az individuum társas és társadalmi kapcsolatai mind módosíthatják az emlékezet „tényeit”. Hasonló hatással lehetnek rá a közös múlt „nyilvános” (valamilyen formában már közreadott) reprezentációi is, így például a történeti munkák, amelyek mintegy továbbírják, tágabb kontextusba helyezik az egyének saját történeteit.⁴⁷

EGYÉNI EMLÉKEZET: NÉPI KOLLÉGISTÁK – SZAKÉRETTSÉGISEK

A volt népi kollégisták ma szívesen emlékeznek a kollégiumi évekre, és előszeretettel gondolkodnak el a mozgalom felélesztésének lehetőségén. Az interjúk során azt kellett tapasztalnunk, hogy a kollégium időszakáról hasonló sémák szerint beszélnek. Szinte mindenkinél visszatérő fordulat volt, hogy ha egy volt kollégistával beszél, akkor is tudja-érzi ezt, ha azelőtt sohasem találkoztak.⁴⁸ (Az interjúalanyok többsége egyébként ismerte is egymást.) Úgy tűnik, továbbra is fontos nekik az egykori közösséghez való viszonyuk. Többen említették, hogy a NÉKOSZ megszüntetése lassan múltó traumát jelentett számukra.⁴⁹ Beszélgetésünkkor, amikor a Révai-kritika⁵⁰ már „távolinak” tűnt, egyik interjúalanyunk megjegyezte: volt annak „valódi eleme” is, hiszen a „mozgalomhoz való lojalitás erősebb volt bennünk, mint a párt-hoz való”⁵¹. Többen kifejezték a társadalom „mai állapotával” kapcsolatos félelmüket, hogy

45 Kovács-Örkény: *Káderek*. 69. o.

46 Uo. 79. o.

47 Geoffrey H. Hartman a múlt média által megkonstruált emlékezetét nevezi *public memory*-nak. (Meg kell jegyezni, hogy ez a kifejezés az angol nyelvben egyszerre jelöli a „közös” emlékezés folyamatát, valamint a nyilvános emlékezet fogalmát.) A fogalomba ő gyakorlatilag a múlt összes „nyilvános” reprezentációját beleérti, hiszen ezek mind befolyásolhatták-befolyásolhatják az egyéni és a közösségi emlékezést. Lásd Geoffrey H. Hartman: *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington, 1996, Indiana University Press.

48 2. interjú, 3. interjú.

49 Uo.

50 *A Szabad Nép* 1948. október 19-i számában jelent meg az MDP Politikai Bizottságának kritikája a népi kollégiumokról. Révai József október 21-én a NÉKOSZ kommunista aktívája előtt ismertette a párt álláspontját, beszédének szövege másnap meg is jelent. *Szabad Nép*, 1948. október 22.

51 5. interjú.

úgy látják: az emberekből kivesszőben van az empátia, a közösségi érzés, a mozgalom időszakát pedig a „mához” képest is pozitívan értékelték. Beszélgetéseink során kerülték, hogy kritikát mondjanak a népi kollégiumokról. A volt kollégisták mai „olvasatát” a kollégiumról nagymértékben meghatározza a mozgalom történetéről alkotott „közös” kép. Szinte általános körükben az a vélekedés, hogy nem volt semmifajta ellentét a különböző kulturális, társadalmi háttérű diákok között.⁵²

Amikor a kollégiumi közösségről kérdeztük, egyik interjúalanyunk megemlítette a „láda-rendszer”-t. Ha egy kollégista hozott vagy kapott valamit otthonról, akkor azt be kellett tennie a közösbe, a „ládába”. Ő ezt akkor – ahogyan emlékezik – teljesen helyénvalónak találta. (Pedig voltak olyanok is, akik vele ellentétben egyáltalán nem kaptak csomagot.) Egyetlen lány volt az elmondása szerint, aki ezt – a természete, neveltetése okán – sehogyan sem tudta elfogadni, „dugdosta az ételt a többiek elől”. Ő aztán egy nap „eltűnt a kollégiumból”, ahogy mondja: „talán mert nem tudott alkalmazkodni”. (Más vonatkozásban viszont interjúalanyunk maga említi, hogy a kollégiumi élet nagyon szigorú volt: már tíz perc késésért is büntetést kapott, amit akkor igazságtalannak tartott.⁵³)

Egy volt népi kollégista arra a kérdésre, hogy mi volt rossz a kollégiumi életben, a következőket válaszolta: „talán az, hogy manipuláltak minket.” „Nem tudom, hogy mondjam el, de volt, hogy kegyetlenek voltunk egymáshoz [...]. A kritika-önkritika esteket mai ésszel már nehezen tudom megmagyarázni a magam számára.”⁵⁴ Egy másik kollégista, ha konkrét eseteket nem is említ, azt azért megjegyzi, hogy ők maguk olykor „szörnyű dolgokat” is „csináltak”.⁵⁵ Más azonban ezzel kapcsolatban is úgy emlékszik, hogy „itt se volt olyan, hogy fejét vették valakinek. Egy lányra emlékszem, aki szabályos hisztérika volt, és kikerült.” Volt kollégisták szinte toposzként említették egy báró törvénytelen lányának az esetét, aki nem tudott beilleszkedni a közösségbe, és aztán „eltűnt”.⁵⁶ Az elbeszélt történetekből – amelyek tartalmi elemeik alapján beilleszthetők a „közös”, „nyilvános” emlékezés során konstruált kollégiumképbe – úgy tűnik, hogy a „problémás” diákok mintegy saját magukat zárták ki a kollégiumból. A kizárásokról a volt kollégisták ma nem szívesen beszélnek.⁵⁷ Az egyéni emlékezés narratív kereteit, a „szerzői emlékezet” lehetséges hatását jellemzi az alábbi interjúrészlet:

„– Hogyan emlékszik a kizárásokra?

– 1949 előtt nem voltak kizárások.

– Senkit sem zártak ki?

– Nem tudom. Nem tudom. Én nem tudok önöknek nevetek mondani.

52 Egyik interjúalanyunk ezzel kapcsolatban megjegyyezte: „Az összetartozás érzését nehéz megmagyarázni.” 3. interjú

53 1. interjú. (Egy másik interjúalanyunk szinte ugyanezekkel a szavakkal mondta el a történetet, lásd 7. interjú.)

54 1. interjú.

55 „Szörnyű dolgokat is csináltunk. Ezt meg kell mondanom [...]. Nyilván sokat hallottak már arról, hogy a kollégiumi életben, ugye, a kis sejték is voltak, szövetkezetek, akik nagyon szoros munka- és emberi közösségben éltek, rengeteget segítettek egymásnak, de azért túlságosan is belemásztunk egymás életébe, voltak úgynevezett önkritika-kritikaestek [...]. A többieknek joguk volt minket bírálni, ez ellen nekünk jogunk volt védekezni, de így utólag azt gondolom, hogy túl fiatal gyerekek voltunk ahhoz, hogy nagyon komoly dolgokat csináljunk, és valószínűleg okoztunk egymásnak sérüléseket. Én, mondom, népbíró is voltam. Hát biztos, mint népbíró időnként hozhattam olyan döntést, javaslatot, amire lehet, hogy ma nem lennék büszke, de nem emlékszem. [Szünet.] Egy lányt kizártunk. Erre emlékszem.” 3. interjú.

56 1. interjú.

57 Jellemző válasz volt, hogy „emlékszem kizárásokra ..., de konkrét esetet nem tudnék említeni.” Lásd 1. interjú.

– Olvastam naplókat, amik erről szólnak. Arról, hogy hogyan zártak ki diákokat.

– Igaza van. Természetesen! 1949-ben már voltak [kizárások], amikor a politikai perek kezdődtek, de az már nem a NÉKOSZ volt. Nem, az már nem a NÉKOSZ volt. [Szünet.] Engem is kizártak! Csak most jut eszembe.”⁵⁸

Úgy tűnik, hogy az emlékezés eszmei-ideológiai szempontjai a népi kollégiumokkal kapcsolatban „elfedik” a hétköznapi tapasztalatait. Irányított beszélgetés keretében, kérdésre válaszolva a volt kollégisták ugyanakkor megemlékeztek arról, hogy milyen volt megszokni a nagyvárosi környezetet, a tömegközlekedést; hogy milyen volt először rádiót hallgatni, moziba, színházba menni, de önmaguktól nem beszéltek róla. Beszélgetőpartnereink szinte egyöntetűen értékelték Jancsó Miklós *Fényes szelek* című filmjét.⁵⁹ A filmet olyan alkotásnak tekintik, amely „értékes” és „jó”, de nem a népi kollégiumokról, hanem azokon keresztül az egypártrendszer kiépüléséről szól.⁶⁰ Egy volt kollégista, aki ma már nem ápol szoros kapcsolatot a „többiekkel”, jóval kritikusabbnak mutatkozott, és másképpen vélekedett Jancsó filmjéről is: „Valami mégis megragadott a filmből, közben csak homályosan éreztem, hogy van itt azért valami mélyebb lényeg is, aztán kb. egy óra múlva hirtelen visszaemlékeztem, mit is láttam. Egyszer csak kimondtam a férjemnek, aki éppen otthon velem együtt nézte a filmet. Ez szörnyű, de lehet, hogy igaz. A kollégisták játszanak, énekelnek, gondtalanul élvezik a nyári rétet, közben a vezetőség eldönt választást, minden egyebet [...]. Lehet, hogy már akkor is látzat volt a híres NÉKOSZ-demokrácia [...]. Ifjúságunk öntudata hamis volt.”⁶¹

Egy volt kollégista megemlítette, hogy sokat gondolkozott azon, „hogyan lehetséges az, hogy [a mozgalmat] ilyen sok ember 40-50 év elteltével is meghatározó élményének tartja.” Számunkra a kérdés elsősorban az lehet, hogy milyen forrásokból táplálkozik az a hagyomány, amelyhez a kollégisták – vagy legalábbis a megkérdezettek – többsége, úgy tűnik, hogy ma is szenvedélyesen és töretlenül ragaszkodik. Erre a kérdésre álláspontunk szerint elsősorban a kollégiumok utóélete adhat magyarázatot. Ennek hatását szemléltetik azok a különbségek, amelyek a volt népi kollégisták és szakérttségisek emlékezési „technikáiban”, a kollégista múlt felidezésében, a „megélt mobilitás” értelmezésében megfigyelhetők.

Az első különbség, amivel szembesülnünk kellett, az volt, hogy a szakérttségizetteket ma sokkal nehezebb interjúra bírni. A mozgalom utóélete és a szakérttségi irodalma nem tudott számukra a mozgalomról kedvező és ma feltételek nélkül vállalható „képet” kialakítani.⁶² Saját emlékeiket sokszor maguk is – talán részben a történeti irodalom hatására – a népi kollégista hagyományhoz képest értelmezik. Érdemes megjegyezni, hogy közülük ma többen népi kollégistának vallják magukat. (Erre a körülményre volt népi kollégisták is fölhívták a figyelmünket, olyanok is, akik a NÉKOSZ időszakában jártak középiskolás kollégiumba vagy

58 2. interjú.

59 Egyikük megjegyezte: „mi nem voltunk jancsárok, ahogy ő mutatta, de ez a lehetőség is megvolt a mozgalomban”. 3. interjú.

60 2. interjú.

61 *Egy volt népi kollégista visszaemlékezése*. (Kézirat.) Egy másik kollégista szintén hasonló következtetésre jutott: „nagyon nagy érzelmi vihar volt [...] akkor, abban a pillanatban én is megbántódtam. Tehát úgy éreztem, hogy ez egy igazságtalan kép, ez a sértettek álláspontja, mert őket kirúgták, azt hiszem. Tehát a sértettek látószöge, és hogy azért nem voltunk annyira jancsárok, így éreztem akkor. Érettebb fejjel azt mondom, hogy sok minden volt benne. Tehát igenis megvolt a csárja annak, hogy[ha] a helyzet úgy hozza, akkor tudunk kemények lenni, és diktátorok lenni... És ők talán ezt kívülről jobban látták.” 3. interjú.

62 Szakérttségis múltjukat ugyanis többen szégyellik, vagy legalábbis nem akarnak beszélni róla. Lásd például: „Letagadom, hogy tanultam Szekesfehérvárt.” PIA 913. f. 12. ó. e.

szakérettségire.⁶³) Visszaemlékezésében több volt hallgató is hangsúlyozta azt a tényt, hogy sokat tanult az egykori népi kollégistáktól, illetve azt a körülményt, ha népi kollégiumból került szakérettségire.⁶⁴

Érthető módon a szakérettségizetteknek kevesebb emléküik van a kollégiumi életről, hiszen a gyorsított tanfolyamokon szinte teljesen háttérbe szorult annak mozgalmi jellege. Az egy-, majd később kétéves szakérettségén a képzési idő rövidege miatt sem alakulhatott ki a diákok között olyan összetartás, mint a népi kollégisták között. Érdekes módon úgy tűnik, hogy az ideológiai nevelésnek is kisebb szerepe volt itt, mint a népi kollégiumokban, és ami volt, az is formális maradt. Kevesebb rendezvény volt, a hangsúly pedig talán – legalábbis interjúink ezt az értelmezést erősítik – még inkább a tanulásra és a tanulás révén megszerezhető diplomára helyeződött: „Egy pillanatra nem lehetett feleslegesen időt tölteni [...]. Szabad Nép-félóra... Utána kezdődött a sulí olyan nyolc óra körül. Nem öt perccel később. Olyan egy óra, két óra körül mondjuk egy fél óra szünetünk volt. Talán még háromnegyed óra is. Utána kötelező tanulószoba. Három-négy óra következett, olyan este hatig, hétig. Ahol például az ott lévő nevelőtanár [...] kihívta [a diákok], rámutatott, hogy most, kérem, jöjjen ki... Tehát, ha nem is tanóra volt, mert hát nem tanóra volt, ellenőrzés volt [...], és akkor olyan hat óra, hét óra körül hagytuk abba a napi munkát, akkor még ott lehetett maradni, ott szépen pingpongozni lehetett abban az épületben... beszélgetni.”⁶⁵

A szakérettségisek saját történeteiket ennek megfelelően adják elő az iskoláról. Elbeszéléseinkben kisebb szerepet kap a mozgalom eszmeiségének hangsúlyozása. Többet beszélnek a beilleszkedés nehézségeiről is,⁶⁶ valamint azokról az előítéletekről, amelyek pályájukat végigkísérték, vagy a társakkal kapcsolatos konfliktusokról. Egyik interjúalanyunk, akit első alkalommal kizártak a szakérettségiről, a következőképpen emlékezett: „Hülye voltam, hogy történelem szakra jelentkeztem, így rosszindulatú parasztgyerekek közé kerültem. Ha angol szakra megyek, biztosan minden másképp lett volna. Hiszen mikor akart egy parasztgyerek angol szakra menni?”⁶⁷ Az interjúkban a szakérettségizettek, akiket ma kevesebb érzelmi szál köt a kollégiumi időszakhoz, és akiknek az iskolai szocializációja is nehezebb volt, jóval kritikusabbnak mutatkoznak a népi kollégistáknál. Amikor dicsérték a kollégiumot, akkor is elsősorban az iskolát, és nem a közösséget említették: „Higgye el, uram, kérem, higgye el, hogy ez egy igazi iskola volt.” Egyik interjúalanyunk, aki ismerte Kovács M. Mária és Örkény Antal *Mozgó Világ*ban megjelent tanulmányát a szakérettségiről, a következőképpen „reflektált” a szerzők következtetéseire: „Nem a szakérettségi volt az, ahol kádereket, vöröseket, zöldeket, lilákat képeztek, hanem olyat, aki tanulni, alkotni akart.”⁶⁸

63 2. és 6. interjú.

64 Lásd például: „Általában rányomta a bélyegét az a közösség, akik korábban népi kollégisták voltak, és ájítottak a szakérettségis kollégiumba.” PIA 913. f. 12. ő. e.

65 9. interjú.

66 „Elég sok különbség volt a diákok között [...], voltak, akik nagyon akartak tanulni, meg akik nagyon intelligensek is voltak..., de a többség nagyon gyenge volt, de nemcsak hogy gyengék voltak, mert az nem lett volna baj, [...] hanem olyanok, akik nagyon erős proletártudattal rendelkeztek, másképp nem tudom elmondani, akik azt hitték, hogy ha nem is tudnak semmit, de azért a tanárokat kritizálhatják, sőt még egymást is jelentgethetik [...]. Ez személyes dolog, hogy ugye először a bátyámon kezdtek, mert ő volt a legkiválóbb.” 4. interjú. Lásd még 8., 9., 10., 11. interjú.

67 10. interjú.

68 9. interjú.

Összességében elmondható, hogy a szakérettségizettek szintén azt a szempontot érvényesítik elbeszéléseikben, amely *ma* a legfontosabbnak tűnik számukra. Az ő esetükben ez a közösséghez való tartozás helyett sokkal inkább az egyéni életpálya sikerének a hangsúlyozását jelenti. Elsősorban nem arra büszkék, ami közös a múltjukban (szakérettségire járhattak), hanem hogy ők maguk később élni tudtak ezzel a lehetőséggel. Az tehát, hogy a volt kollégisták mikor kaptak lehetőséget a továbbtanulásra, nemcsak a két kollégiumi formáról (a népi kollégiumokról és a szakérettségiről) történő gondolkodást, hanem – részben azon keresztül – a volt kollégisták beszédmódját is meghatározza.

KÖVETKEZTETÉSEK

A NÉKOSZ-szal kapcsolatban a felvételik rendszerétől a kollégiumi társakig ma minden arra emlékezteti a kollégistákat, hogy ők valamikor egy kiválasztott csoport, egy közösség tagjai voltak. (Már a felvételi rítusa is ezt az érzést sugallta számukra. A közösségi események, a szövetkezetek rendszere később tovább erősítette bennük a kiválasztottság, az összetartozás tudatát.) Miután a népi kollégiumokat a sztálinista tisztogatásokkal egyidejűleg szüntették meg, a kollégisták múltja az „egypártrendszer tudati hatása” alatt értelmeződött újra. Fokozatosan alakultak ki azok a narratív keretek, melyek között a kollégisták újraélték és egymásnak felidézhették a régi emlékeket. A szakérettségis tanfolyamok története, igaz, ellenkező előjellel, de szintén összekapcsolódott az 1948-as politikai fordulattal – a köztudatban és a történeti tudatban egyaránt. Az erről szóló diskurzus nyelvét kezdetben meghatározta a kor politikusainak retorikája, de közvetve a népi kollégiumokra való emlékezés is. A szakérettségis mozgalomról szóló diskurzus narratív jegyeit a nyolcvanas években tovább árnyalta a káderképzés rendszerét – azon belül pedig a szakérettségis szerepét – újraértelmező történeti irodalom. A volt szakérettségis diákok számára valódi lehetőség nem kínálkozott arra, hogy a kollégiumhoz és annak hagyományához való viszonyukat újragondolják, illetőleg mások számára újraírják.

A két mozgalom utótörténetének vizsgálata jelzi, hogy a „forrásszövegek” és „értelmezéseik” számos kapcsolatot, „átjárót” létesíthetnek egymás közt. A történész számára, aki saját szempontjai alapján kapcsol össze s különít el egymástól történeteket, saját értelmezésének „valóságosságát” sokszor éppen ezek a kapcsolatok igazolják. Az a felismerés, hogy minden narráció már önmagában is szubjektív értelmezés, segíthet egy *forráskritikus és önreflektív* írásmód megtalálásában. Tanulmányunkban nem törekedhettünk arra, hogy a kollégiumok történetének forrásait és irodalmát elvállasszuk egymástól, csak arra, hogy az e szövegek közötti kapcsolat sokrétűségét érzékeltessük; ezáltal kívántunk reflektálni a társadalmi mobilitás egyre inkább általánossá váló, a politikai rendszer normatív jegyeit általánosító olvasatára.